

جایگاه و نقش مسلمانان در فدراسیون روسیه: چالش هویت‌یابی اسلامی و ذهنیت‌گرایی تاریخی روسی

سعید شیری^۱

مهدی جاودانی مقدم^۲

اسلام به عنوان دومین دین روسیه و مسلمانان به مثابه بخش جدایی‌ناپذیر دموگرافی این کشور، موضوع حساسی در سیاست داخلی و خارجی روسیه محسوب می‌شود. مسلمانان روسیه که در دوره اتحاد جماهیر شوروی تحت تاثیر ایدئولوژی نظام کمونیستی با چالش هویتی در انزوا و محاق فرو رفته بودند با فروپاشی شوروی در چارچوب نظام سیاسی جدید، درصدد احیای هویت دینی قرار گرفتند. در این میان، حکومت مرکزی روسیه با نگرانی از هویت‌جویی مسلمانان از اسلام افراط‌گرایی سلفی به دنبال تحدید فعالیت‌های اسلام‌گرایان رادیکال و تشویق مسلمانان معتدل در روسیه پرداخت. این مساله تحت تاثیر تحولات خاورمیانه پس از ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ میلادی و تقویت جریان‌های سلفی مانند داعش و گرایش برخی از مسلمانان روسیه به این جریان‌ها با نگرانی و حساسیت بیشتری پیگیری شد. در این چارچوب این مقاله تلاش دارد تا به این پرسش اصلی بپردازد که چه عواملی در جایگاه و نقش مسلمانان در فدراسیون روسیه تاثیر گذارند؟ یافته‌های این مقاله که به ویش توصیفی-تحلیلی صورت گرفته نشان می‌دهد که چالش هویت‌یابی در میان مسلمانان روسیه و وضعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آنان و ذهنیت‌گرایی تاریخی دولت مرکزی از هویت دینی و نفوذ بنیادگرایی، تروریسم و جدایی‌طلبی و بی‌ثباتی سیاسی در مناطق مسلمان‌نشین روسیه و اسلام‌هراسی در این کشور، نقش اصلی را در تعیین جایگاه مسلمانان در فدراسیون روسیه دارند.

واژگان کلیدی: اسلام، مسلمانان، فدراسیون روسیه و هویت.

---

^۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد رشته روابط بین‌الملل، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم، قم، ایران.

Email: Samashiry1365@gmail.com

^۲. نویسنده مسئول، استادیار گروه روابط بین‌الملل، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران.

Email: Javdani@isu.ac.ir

- این مقاله علمی _ پژوهشی است. تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۲/۱۴ و تاریخ پذیرش ۱۴۰۰/۴/۲

مقدمه

وضعیت اسلام و مسلمانان در روسیه، آن را به واقعیتی مهم در صحنه اجتماع، قدرت و سیاست در این کشور پهناور تبدیل کرده است. این مساله که در دوره اتحاد جماهیر شوروی با مخالفت شتابزده دولت مرکزی با ادیان الهی و مظاهر دینی و از جمله دین اسلام همراه بود و این کشور را به اولین دولتی در تاریخ بشری تبدیل کرد که تمام نیروی خود را صرف امحای دین نمود، پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و به‌ویژه با روی کار آمدن پوتین در روسیه به سوی تقویت روزافزون کثرت‌گرایی دینی و نقش‌آفرینی آن در جامعه روسیه گام برداشت. این شرایط در میان مسلمانان روسیه که سال‌ها از هویت اسلامی خود فاصله گرفته بودند، همزمان با رشد سریع تعداد مساجد و شکل‌گیری یک نظام آموزشی - اسلامی و تأکید بر مذهب در میان مردم و نفوذ اندیشه‌های اسلامی به‌ویژه در رقابت دولت‌ها و جریان‌های اسلام‌گرای خاورمیانه، زمینه‌های لازم برای بازبانی هویتی آنان را فراهم نمود. با این وجود، اگرچه دولت و جامعه روسیه با رادیکالیسم مذهبی و سیاسی که از اواخر دهه ۸۰ میلادی، قفقاز شمالی را درگیر خود نموده عادت کرده بودند، اما روند رو به رشد بنیادگرایی در دیگر مناطق دارای اقلیت مسلمان در دهه نخست قرن یک برای آنان کاملاً غیرمنتظره بود. نخبگان روسیه تصور می‌کردند، تاتارها^۱ و باشقیرها^۲ آنقدر روس شده‌اند که سنت اسلامی آنها در مقایسه با قفقاز شمالی، موضوع بنیادگرایی اسلامی و سیاسی شدن آن در حوضه رودخانه ولگا را تقریباً غیرممکن کرده است، اما برگزاری تظاهرات در تاتارستان در حمایت از اسلام‌گرایان خاورمیانه (به‌ویژه در سوریه و از سال ۲۰۱۴ در عراق)، اصطلاح "قفقازسازی تاتارستان"^۳ برای توصیف تغییرات در بزرگترین جمهوری مسلمان حوضه ولگا را به وجود آورد. در این شرایط، چالش‌های هویت‌جویی مسلمانان روسی با نفوذ آموزه‌های سلفی و وهابی به‌ویژه در شمال قفقاز و فعالیت جریان‌های تندرو و افراطی در این منطقه، مجدداً ذهنیت‌گرایی تاریخی دولتمردان روسی نسبت به تهدیدهای ناشی از مسلمانان این کشور و تبدیل آنان به مسئله‌ای امنیتی برای روسیه را به دنبال داشت (Malashenko, 2015).

^۱. Tatars

^۲. Bashkirs

^۳. Caucasization of Tatarstan

درواقع، امروزه جایگاه و نقش کنونی مسلمانان روسیه عملاً تحت تاثیر فعالیت افراط‌گرایی دینی در این کشور و رشد جریان‌های بنیادگرای اسلامی پس از سال ۲۰۰۱ قرار گرفته که به انواع مناقشات، ناامنی‌ها و بی‌ثباتی و اسلام‌هراسی در روسیه دامن زده و عملاً به مانعی برای رشد اجتماعی و بهبود شرایط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مسلمانان روسیه و امنیتی‌کردن مسلمانان این کشور توسط دولت مرکزی تبدیل شده است. پیامد این وضعیت این بوده که بحران هویت مسلمانان و تلاش آنان برای هویت‌جویی عملاً بر ذهنیت‌گرایی سنتی تهدیدآمیز بودن مسلمانان برای امنیت ملی روسیه در دولت مرکزی این کشور تاثیر گذاشت.

در این شرایط، اگرچه به‌ویژه در دو دهه اخیر، ضرورت بررسی مجدد جایگاه و نقش مسلمانان در فدراسیون روسیه و چالش هویت‌یابی اسلامی در این کشور به موضوع بسیار مهمی برای دولت مرکزی روسیه و مسلمانان این کشور تبدیل شده است، اما بررسی پژوهش‌های صورت گرفته در این زمینه نشان می‌دهد، آثار پژوهشی بسیار محدودی به ارزیابی وضعیت کنونی مسلمانان در فدراسیون روسیه و چالش‌ها و مشکلات فراروی آنان پرداخته‌اند. این مساله حتی در بررسی پژوهش‌هایی که به زبان فارسی نیز منتشر شده کاملاً مشهود است. در این زمینه، آثار منتشر شده موجود را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد؛ دسته اول، پژوهش‌هایی هستند که مستقیماً با تمرکز بر بررسی اسلام و وضعیت مسلمانان در روسیه به این موضوع پرداخته‌اند که جدیدترین پژوهش صورت گرفته در این زمینه کتاب "اسلام در روسیه و اوراسیا از قرن ۱۶ تا ۲۱ میلادی (به یاد دیمیتری یوریویچ آراپوف)"^۱ (۲۰۲۱) است که توسط جمعی از اندیشمندان و خاورشناسان برجسته نگاشته شده است. این کتاب به پاس گرامیداشت پنجمین سال درگذشت دیمیتری یوریویچ آراپوف، مورخ شرق شناس روس تلاش داشته تا دیدگاه‌های مختلف در مورد تاریخ اسلام در امپراتوری روسیه و اتحاد جماهیر شوروی و همچنین روسیه مدرن و فضای پس از شوروی را از دیدگاه نویسندگان داخلی و خارجی روسیه ارائه دهد. اثر مهم دیگری که در این زمینه وجود دارد، کتاب "اسلام در روسیه: سیاست‌های هویتی و امنیتی" است که توسط شیرین هانتر^۲، جفری تامس^۳ و الکساندر ملیکشویلی^۴ (۲۰۰۳) نگاشته شده و الهه کولایی،

^۱ Dmitry Yurievich Arapov

^۲ Shireen Hunter

^۳ Jeffrey Thomas

^۴ Alexander Melikishvili

سیده مطهره حسینی و اسما معینی آن را به فارسی ترجمه کرده‌اند. نویسندگان این کتاب تلاش کرده‌اند تا به بررسی وضعیت مسلمانان روسیه در تاریخ این کشور پرداخته و چگونگی تعامل مسلمانان با دولت‌های روسی و همچنین رویکرد و عملکرد دولت مرکزی این کشور در قبال مسلمانان را مورد ارزیابی قرار دهند. با این وجود با توجه به گذشت حدود دو دهه از زمان نگارش کتاب و به‌ویژه پس از حادثه ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ میلادی و سپس رشد فعالیت گروه‌های سلفی در خاورمیانه و بازتاب آن بر مسلمانان قفقاز شمالی، برخی اطلاعات ارائه شده، دستخوش تغییرات اساسی شده است. علاوه بر این کتاب در برخی دیگر از آثار پژوهشی موجود به زبان فارسی مانند کتاب "اسلام‌گرایی در غرب پس از ۱۱ سپتامبر" نوشته داوود کیانی (۱۳۹۲) و یا مقاله "وضعیت‌شناسی مسلمانان روسیه" نوشته مرتضی اشرفی و مجتبی اشرفی (۱۳۹۴) تلاش شده تا با بررسی تاریخی اسلام در روسیه به روند اسلام‌گرایی و تجدید حیات اسلام و موقعیت آنان در روسیه جدید پرداخته شود.

دسته دوم پژوهش‌های صورت گرفته در این زمینه با تمرکز بر مسلمانان چچن و یا سلفی‌گری در منطقه قفقاز شمالی نگاشته شده‌اند چنانچه سید مطهره حسینی، صارم شیراوند و فرشته معبودی نژاد (۱۳۹۳) در مقاله "تبیین گفتمانی تقابل هویت و ملی‌گرایی قومی چچن با هویت و ملی‌گرایی روسی" به بررسی تقابل هویت و ملی‌گرایی روسی با ملی‌گرایی قومی چچن و هویت مسلمانان آن پرداخته‌اند و تاکید نموده‌اند که ملی‌گرایی روسی در تقابل با ملی‌گرایی قومی، قومیت‌های غیر اسلاو و مسلمانان را به عنوان دیگری تجزیه‌طلب و بنیادگرا بر ساخته است. از نظر آنان با سقوط اتحاد جماهیر شوروی و به‌ویژه به دلیل جنگ در چچن، مسلمانان و دولت مرکزی، یکدیگر را به عنوان "دیگر" و تهدید علیه یکدیگر تلقی نمودند و در این چارچوب، در ذهنیت دولت روسیه، مسلمانان به مثابه دیگری تجزیه‌طلب و منتسب با تروریسم و افراط‌گرایی بر ساخته شد این در حالی است حتی در چچن، تنها ۷ درصد مردم آن سرزمین از اسلام‌گراهای افراطی هستند. از سوی دیگر، مهدی حسینی و علی کالیراد (۱۳۹۴) در مقاله "سلفی‌گری افراطی در قفقاز شمالی با تاکید بر مولفه‌های تاریخی، فرهنگی و سیاسی" تلاش کرده‌اند تا مولفه‌های تاریخی، فرهنگی و سیاسی رشد و گسترش سلفی‌گری در قفقاز شمالی را مورد بررسی قرار دهند. از نظر نویسندگان مقاله، مجموعه‌ای از عوامل از جمله تضعیف نهاد اسلام در دوره شوروی، فضای پسا شوروی و تحول نقش‌های کنشگران مذهبی، فقدان سیاست منسجم و هماهنگ در قبال

سلفی‌گری در قفقاز شمالی، پیامدهای جنگ‌های چچن و... نقش مهمی در گسترش سلفی‌گری در این منطقه داشته است.

بر این اساس با توجه به محدودیت منابع موجود بر اساس آمار و اطلاعات جدید و تحولات نوین در زمینه جایگاه و نقش مسلمانان در فدراسیون روسیه این مقاله تلاش دارد تا با استفاده از نظریه‌های ساخت‌یابی با تمرکز بر سازه‌انگاری و نقش هویت در ساخت رفتارهای سیاسی این موضوع را مورد بررسی قرار دهد. نظریه‌های ساخت‌یابی که به دنبال کاربردهای آنها، فرهنگ و هویت در حوزه علوم اجتماعی می‌باشند، محور تحلیل‌شان را از ابزارهای مادی به انگاره‌ها و اندیشه‌ها تغییر می‌دهند و دیدگاهی معناگرایانه به حساب می‌آیند می‌توانند، فهم مناسبی از درک مسلمانان روسیه و دولت مرکزی از خودشان و دیگری و نوع تعاملات و اندرکنش میان آنان را تبیین نمایند.

این مقاله تلاش دارد تا به این سوال اصلی بپردازد که چه عواملی در جایگاه و نقش مسلمانان در فدراسیون روسیه تاثیر گذارند؟ فرضیه این مقاله مبتنی بر این است که چالش هویت‌یابی در میان مسلمانان روسیه و وضعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آنان و ذهنیت‌گرایی تاریخی دولت مرکزی از هویت دینی و نفوذ بنیادگرایی، تروریسم و جدایی‌طلبی و بی‌ثباتی سیاسی در مناطق مسلمان‌نشین روسیه و اسلام‌هراسی در این کشور، نقش اصلی را در تعیین جایگاه مسلمانان در فدراسیون روسیه دارند.

چارچوب نظری، نظریه‌های ساخت‌یابی^۱ و سازه‌انگاری^۲ رویکردهایی هستند که در رشته‌های علوم اجتماعی از جامعه‌شناسی تا روابط بین‌الملل مطرح شده‌اند. این نگرش‌ها بر ساخت اجتماعی واقعیت تاکید می‌کنند که همه کنش‌های انسانی در فضایی اجتماعی شکل می‌گیرد و معنا پیدا می‌کند و این معناسازی است که به واقعیات جهانی شکل می‌دهد. چنانچه در نظریه ساخت‌یابی گیدنز^۳ با ترکیب نظریات خرد - که بر کنش‌گری انسان‌ها به عنوان کارگزار تاکید می‌کنند- و نظریات کلان - که بر الزام‌آور بودن ساختارهای اجتماعی تاکید می‌کنند- تلاش شده تا بر تعامل ساختار و کارگزار در ساخت واقعیت‌ها پرداخته شود (صدیقی، ۱۳۸۹: ۱۴۱-۱۴۲). در این چارچوب در نظریه سازه‌انگاری نیز هویت‌ها، هنجارها و فرهنگ، نقش مهمی در سیاست ایفا می‌کنند. هویت‌ها و منافع شهروندان یک

---

¹. Structuration Theory

². Constructivism

³. Anthony Giddens

اساس این نظریه، هر نوع هویت‌یابی - اعم از هویت‌یابی شهروندان و یا دولت‌ها - به میزان زیادی محصول عملکردهای اجتماعی است که باعث تشکیل هویت می‌شود. بنابراین، عملکرد شهروندان یک کشور، جریان‌های سیاسی، جنبش‌های اجتماعی و دولت‌ها تحت تاثیر تعریفی است که از کیستی و چیستی "خود" و "دیگران" ارائه می‌دهند (Theys, 2018). این تعریف نیز تحت تاثیر زمینه و بسترهای هویت‌ساز تاریخی، جغرافیایی، فرهنگی و حافظه مشترک جمعی شکل می‌گیرد.

در این چارچوب، سازه‌نگاری معتقد است، گروه‌های سیاسی، اجتماعی، قومی، مذهبی و دولت‌ها نیز بر اساس معانی ذهنی، زبان و تلقی‌های خود که ناشی از هویت آنهاست دست به کنش می‌زنند. البته این معانی و برداشت‌های آنان می‌تواند طی زمان و تحت تاثیر هنجارهای مادی و غیرمادی، دستخوش تحول شده و درک متفاوتی از هویت خودشان و دیگری و به تبع آن، رفتار متفاوتی از آنان را به وجود آورد. بنابراین در این نظریه، الگوهای ذهنی برساخته از هویت نظام اجتماعی که در حال تعامل و تحول در بستر تاریخی - اجتماعی هستند، عاملی تعیین‌کننده در کنش‌های سیاسی - اجتماعی به حساب می‌آیند (Williams, 2015:149). در این چارچوب، جایگاه و نقش مسلمانان روسیه در سیاست داخلی و خارجی این کشور را نیز می‌توان تحت تاثیر عنصر هویت‌یابی مسلمانان روسیه و برداشت و ذهنیت دولت این کشور از آنان و تهدیدهای منطقه‌ای و بین‌المللی متأثر از آن مورد ارزیابی قرار داد که در ادامه، پس از بررسی وضعیت کنونی جغرافیایی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مسلمانان این کشور تحت تاثیر هویت‌جویی مسلمانان و ذهنیت‌گرایی دولت روسیه پرداخته می‌شود.

۱- موقعیت جغرافیایی و دموگرافی

به لحاظ جغرافیای انسانی و پراکندگی جمعیتی، مسلمانان تقریباً در ۸۹ منطقه اداری روسیه از جمله شبه جزیره کامچاتکا^۱ در شرق دور روسیه حضور دارند. با این حال به لحاظ تمرکز جمعیتی، مسلمانان در روسیه به سه منطقه اصلی تقسیم می‌شوند:

۱- منطقه قفقاز شمالی به جمهوری‌های داغستان، چچن، اینگوش^۱، کاباردینو-بالکار^۲، آدیغیه^۳ و قره‌چای - چرکس^۴ را در بر می‌گیرد.

^۱. Kamchatka Peninsula

۲- منطقه ولگا- اورال که شامل جمهوری‌های تاتارستان، باشقیرستان و مناطقی مانند ساراتوف^۱ و اورنبورگ^۲ می‌شود. این مناطق، مهم‌ترین نواحی هستند که از قرن هشتم میلادی تاکنون از هویتی اسلامی برخوردار بودند و طی تاریخ به تدریج تحت حاکمیت روسیه قرار گرفته‌اند. به غیر از مناطقی که به طور تاریخی، منطقه تجمع مسلمانان روسیه محسوب می‌شود، دو شهر مسکو و سنت‌پترزبورگ نیز حدود ۳ میلیون مسلمان را در خود جای داده‌اند.

۳- منطقه سوم که اخیراً به عنوان منطقه‌ای با نفوذ قوی مسلمانان از آن یاد می‌شود با ادغام قسمت شمالی روسیه اروپا، سیبری و تا حدی شرق دور شکل گرفته است. این منطقه تحت تاثیر مهاجرت مسلمانان از جمهوری‌های سابق اتحاد جماهیر شوروی و مناطق جنوبی روسیه، پدیده‌ای به نام اسلام قطبی^۳ را به وجود آورده است (Borisovna, Anatolyevich, 2021). برآورد دقیقی از تعداد مسلمانان به دلیل اینکه در سرشماری‌های جمعیت مذهب افراد مورد پرسش قرار نمی‌گیرد، وجود ندارد. با این حال، تعداد جمعیت مسلمانان با آمارهای مختلفی مطرح شده به گونه‌ای که برخی از پژوهش‌ها، تعداد مسلمانان روسیه را ۲۰ میلیون نفر نیز تخمین زده‌اند. (Desilver and Masci, 2017) و راویل عین‌الدین^۴ مفتی اعظم جامعه مسلمان روسیه، جمعیت آنان را ۲۵ میلیون نفر اعلام کرده است (Islam in Russia, 2018). البته در سال‌های اخیر، روسیه شاهد افزایش تعداد جمعیت مسلمانان در مقایسه با سایر مردم بوده است. بنابراین، در حالی که روسیه در سال‌های پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی با روند کاهش جمعیت روبه‌رو بوده، جمعیت اقلیت مسلمانان در این کشور به سرعت در حال افزایش بوده است. این روند افزایش جمعیت مسلمانان به حدی است که در سال ۲۰۳۴ میلادی، مسلمانان، ۳۰ درصد جمعیت روسیه را تشکیل خواهند داد (Cura, 2019)

¹. Ingushetia

². Kabardino-Balkarian

³. Adygea

⁴. Karachay-Cherkessia

⁵. Saratov

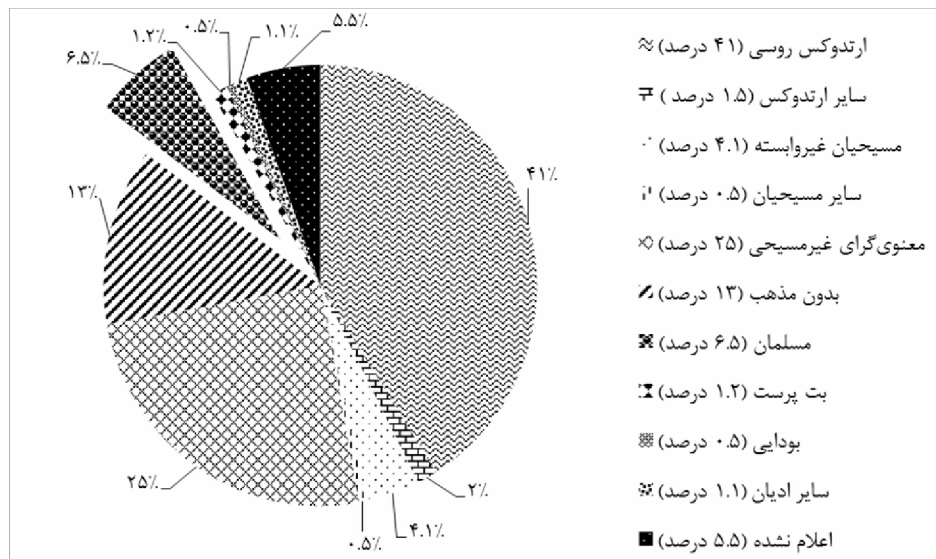
⁶. Orenburg

⁷. Polar Islam

⁸. Rawil Gaynetdin

نمودار شماره (۱): درصد جمعیت مسلمانان و سایر ادیان در فدراسیون روسیه

Source: Arena Atlas of Religions and Nationalities in Russia, 2012

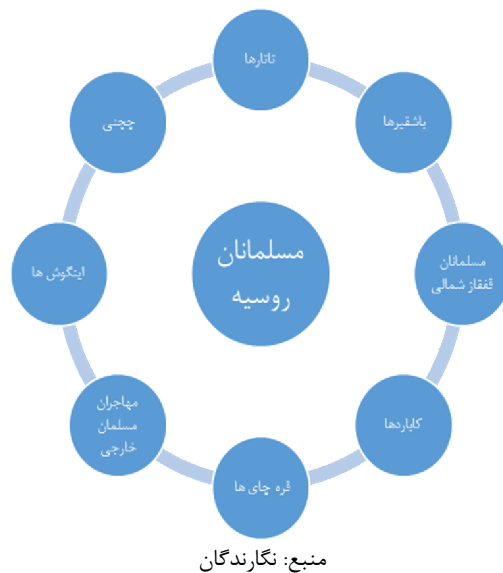
در این شرایط، رشد قابل توجه جمعیت مسلمانان، حکومت مرکزی را وادار ساخته که راهی برای همگرا نمودن آنها با ساختار دولت ارتدوکس روسیه بیابد. لذا با افزایش جمعیت مسلمانان این کشور شاهد ارتقا حضور نخبه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی مسلمانان در عرصه تصمیم‌سازی روسیه است. با افزایش جمعیت مسلمانان بعد از سی سال شاهد ظهور سیاستمدارانی جدید هستیم که نماینده منافع گروه‌های مختلف براساس وابستگی‌های قومی مذهبی هستند.

در این میان، ترکیب قومی و مذهبی مسلمانان روسیه، مساله مهم دیگری است که در شناسایی مسلمانان این کشور بسیار حائز اهمیت است. مسلمانان روسیه در قالب گروه‌های مختلف قومی (حدود ۴۰ قومیت) و مذهبی در این کشور مستقر هستند که تاتارها، باشقیرها و چچنی‌ها بیشترین جمعیت اقوام مسلمان را به خود اختصاص داده‌اند. تاتارها از قدیمی‌ترین اقوام مسلمان در روسیه، بیشترین جمعیت مسلمانان یعنی بیش از یک سوم جمعیت آنان را شامل می‌شود. از سوی دیگر، باشقیرها از نظر جمعیت، دومین قومیت مسلمان در روسیه هستند که حدود یک سوم جمعیت مسلمانان روسیه را شامل می‌شود. چچنی‌ها هم از سنتی‌ترین اقوام مسلمان در روسیه شناخته شده‌اند، بیشتر در چچن،

اینگوش و داغستان زندگی می کنند (Yıldırım, 2020: 114-118) و با توجه به درگیری‌هایی که میان آنان و دولت مرکزی روسیه وجود داشته در رسانه‌ها بیشتر مورد توجه قرار گرفته‌اند.

علاوه بر تاتار، باشقیرها و چچنی‌ها، بخش مهمی از مسلمانان روسیه نیز در شمال قفقاز شمالی مستقر هستند. در این مناطق، دین اسلام با روشهای مختلف گسترش یافته و تراکم آنها در شرق بیشتر و در غرب آن کمتر است. در شرق قفقاز اکثراً طریقت‌های صوفیه، مانند نقشبندیه و قادریه حضور دارند، اما در غرب این منطقه این طریقت‌ها شناخته شده نیستند. در این میان، اهالی داغستان شامل اقوامی از جمله آوار^۱، درگینی^۲، کومیک‌ها^۳، لزیگین‌ها^۴، لکزی‌ها^۵، تبسران^۶ و نوقایی^۷ می‌باشد (هانتز، تامس و ملیکشویلی، ۱۳۹۱: ۳۴۹).

شکل شماره (۲): مهم‌ترین گروه‌های قومی در روسیه

1. Avars
2. Dargins
3. Kumyks
4. Lezghins
5. Laks
6. Tabasarans
7. Nogai

اینگوش‌ها، کاباردها، قره‌چای‌ها و مهاجران مسلمان آسیای مرکزی، گروه‌های قومی دیگر مسلمان روسیه هستند. مهاجران مسلمان آسیای مرکزی، آذربایجانی‌ها، ازبک‌ها، تاجیک‌ها، قرقیزها و ترکمن‌ها بخش عمده اعضای آن را تشکیل می‌دهند. آنها به طور عمده پیرو مذهب حنفی تسنن هستند ولی در میان ازبک‌ها و تاجیک‌ها پیروان وهابیت کم نیستند. مهاجران مسلمان خارجی که شامل جمعیت‌هایی از اعراب، ترک‌ها، کردها، فارس‌ها و پشتون‌ها هستند کوچکترین گروه مسلمانان روسیه می‌باشند که می‌توان آنها را «امت خارجی» دانست. این جمعیت فرامنطقه‌ای مسلمانان، چندین قومیت و مذهب هستند، اما اعرابی که اکثراً اهل سنت هستند در این گروه از همه فعال‌تر هستند. عرب‌ها به علت تسلط مادرزادی به زبان عربی و سطح بالای دیانت اغلب توسط مسلمانان روسیه به عنوان استادان مبانی اسلام، کتابت و فرهنگ اسلامی جلب می‌شوند و بخش قابل توجه استادان مدارس اسلامی را تشکیل می‌دهند. آنها در بعضی مناطق حتی توانستند به مقامات عالی روحانی برسند (اشرافی، ۱۳۹۵: ۱۱۹-۱۲۳). از سوی دیگر باید توجه داشت، اکثر مسلمانان روسیه به لحاظ مذهبی، اهل سنت هستند که در قفقاز شمالی، سنی‌های شافعی و در سایر مناطق، حنفیان هستند. در میان مسلمانان روسیه، بخش محدودی از شیعیان نیز وجود دارد که اکثراً شامل اقوام غیربومی روسیه یعنی آذربایجانی‌ها و تالشی‌ها می‌باشند که غالباً شیعه اثنی عشری و بخش محدودی هم اسماعیلی هستند.

۲. پیشینه تاریخی و وضعیت اقتصادی و اجتماعی

اسلام در روسیه، سابقه طولانی و قدمت بسیاری دارد چنانچه بر اساس برخی منابع، مسلمانان از سده هفتم میلادی از منطقه قفقاز به روسیه مهاجرت کرده‌اند و به تدریج در اقصی نقاط کشور پراکنده شده‌اند (Amaliah Team, 2019). با این وجود، مسلمانان در دوره‌های مختلف با واکنش متفاوت رهبران روس مواجه شده‌اند به گونه‌ای که در برخی موارد تعارض و تنش و در برخی موارد، همکاری و زندگی مسالمت آمیز میان آنها وجود داشته است (هانتر، تامس و ملیکشویلی، ۱۳۹۱: ۵۵). در دوران حاکمیت شوروی، تحت تاثیر ایدئولوژی مارکسیستی، هیچ گفتگویی میان مذاهب - از جمله اسلام - و دولت وجود نداشت به گونه‌ای که زندگی دینی با محدودیت‌هایی همراه بود. در این زمینه، مروری بر آثار مساجد روسیه در دوره قبل از شکل‌گیری اتحاد جماهیر شوروی تا زمان فروپاشی آن،

نشان‌دهنده این وضعیت می‌باشد. در امپراطوری روسیه در آغاز قرن بیستم، حدود ۱۲ هزار مسجد وجود داشت در حالی که در اواسط دهه ۸۰ میلادی، تعداد آن به ۴۳۴ مسجد رسید (هانتر، تامس و ملیکشویلی، ۱۳۹۱: ۵۷).

با فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، احیا اسلام در روسیه به یکی از مهم‌ترین جنبه‌های زندگی مسلمانان تبدیل شد. در واقع، یکی از مسائلی که روسیه جدید از دهه ۹۰ میلادی تاکنون با آن روبه‌رو بوده، مسائل هویتی (دینی، قومی و فرهنگی) است به طوری که برخی با اصطلاح «بحران هویتی»^۱ از آن یاد می‌کنند. این مساله در میان مسلمانان روسیه نیز کاملاً مشهود بوده و از اواخر دهه ۸۰ میلادی به تدریج هویت‌جویی مسلمانان آغاز شد. این موضوع تا جایی گسترش یافت که بزرگترین بحران برای روسیه را طی ۱۵ سال اخیر شکل داد و مسکو نیز طی این سال‌ها کوشیده است از یک‌سو با مسلمانان تندرو برخورد خشن نموده و مسلمانان معتدل را تشویق نماید و از سوی دیگر حتی تا پذیرش عضویت ناظر سازمان کنفرانس اسلامی به منظور راضی نگهداشتن مسلمانان در داخل و جلوگیری از فشار مسلمانان در خارج پیش برود. در این میان، اسلام همبستگی قومی را بین ملیت‌های روسیه، تاتار، باشقیر، چچن، اینگوش، کاباردینا، داغستان و سایر ملیت‌ها ممکن ساخت و ویژگی‌های منحصر به فرد ملی را برای آنها حفظ کرد.

براین اساس، سیر تاریخی تحول جایگاه اسلام و مسلمانان در روسیه کنونی را می‌توان در چند مرحله، تبیین نمود؛

- احیای هویت اسلامی: مسلمانان روسیه با فروپاشی شوروی، درصدد احیای هویت اسلامی برآمدند لذا رشد سریع تعداد مساجد و شکل‌گیری نظام آموزشی - اسلامی و تاکید بر مذهب در میان مردم رواج گسترده‌ای یافت.

- گرایش به اسلام سیاسی: از اواسط دهه ۹۰ میلادی، اسلام سیاسی، توجه مسلمانان روسیه را به خود معطوف ساخت.

- افول گرایش به اسلام سیاسی: جنگ دوم چچن و دولت مرکزی و خسارت‌ها و تلفاتی برخی مردم از این جنگ‌ها سبب شد که میزان شور اسلام سیاسی کاهش یابد

- رشد اسلام رادیکال: از سال ۲۰۰۳ میلادی، تحت تاثیر تحولات خاورمیانه، فعالیت رادیکال‌های اسلامی تقویت و اسلام‌گراها منطقه ولگا فعال شدند.

---

^۱. Identity Crisis

- تقویت گرایش‌های سلفی: فعالیت نیروهای افراط‌گرای تکفیری در عراق و سوریه و حضور برخی از افراد افراط‌گرای روسی در این کشورها، زمینه تقویت گرایش‌های سلفی در میان مسلمانان روسیه را به وجود آورد.

با قدرت‌یابی پوتین در روسیه و در حال حاضر، تحت تاثیر تلاش دولت مرکزی برای تحدید اسلام سلفی و رادیکال، مؤسسه‌های رسمی مذهبی تشکیل شده‌اند که فعالیت‌هایی در جهت برقراری استاندارد مذهبی واحدی برای تمامی مراکز آموزشی، برگزاری دوره‌های دانش‌افزایی برای اساتید و محوریت روحانیون رسمی پیگیری شده است. از دیدگاه پوتین مسلمانان جز جدایی‌ناپذیر روسیه می‌باشند لذا برخلاف رویه رهبران این کشور در دوره اتحاد جماهیر شوروی که به دین اسلام در روسیه بهایی داده نمی‌شد و مسلمانان نقش مهمی را در جامعه و سیاست این کشور ایفا نمی‌کردند با سیاست‌های جدید پوتین، به دین اسلام به عنوان دومین دین رسمی روسیه، ارزش و اعتبار داده شده است. دولتمردان روسیه با توجه به تاریخ هفتاد ساله اتحاد شوروی به اهمیت آزادی دینی در کشور واقف هستند و دین‌داران جامعه را نه تنها تهدیدی نمی‌دانند، بلکه بر نقش بی‌بدیل آنها در ایجاد وحدت ملی روسیه تاکید دارند و به همین علت امروز عرصه را برای مسلمانان بازگذاشته‌اند. باین وجود با توجه به نگرانی‌های موجود در میان ساکنین روسیه از اقدامات تروریستی، مراتبی از ذهنیت تاریخی تهدیدانگاری مسلمانان و اسلام‌هراسی وجود دارد؛ هر چند که در سطوح بالای دولتی در روسیه بارها تاکید شده است که نباید بین تروریسم و اسلام علامت مساوی قرار داد.

براین اساس، نه تنها در شرایط کنونی، بلکه سیاست‌های اقتصادی و اجتماعی در دوره حاکمیت اتحاد جماهیر شوروی نیز نشان می‌دهد که رویکردی تبعیض‌آمیز نسبت به مسلمانان این کشور در این زمینه‌ها وجود نداشته است. در واقع، اگرچه بنا به دلایل مختلف از جمله وضعیت جغرافیایی و اجتماعی جمهوری‌های مختلف در چارچوب شوروی از توسعه اقتصادی یکسانی برخوردار نبودند، اما این مساله احتمالاً ارتباط چندانی با شرایط مذهبی آنها نداشت. علاوه بر این، اختلاط جمعیتی در جمهوری‌های مختلف، عملاً سلطه و برتری قومی - مذهبی را در این جمهوری‌های غیرممکن می‌ساخت. در بسیاری از جمهوری‌هایی که به نام اقوام مسلمان نامگذاری شده بودند، عملاً روس‌ها به لحاظ کمیت، جمعیت برتری را داشتند. به همین دلیل، سطح توسعه اقتصادی و اجتماعی جمهوری‌های مختلف در روسیه را

نمی‌توان به طور مستقیم به مذهب و دین آنها مرتبط دانست. جمهوری‌های خودمختار تاتارستان در روسیه به لحاظ اقتصادی یکی از مناطق نسبتاً پیشرفته شیمیایی، پتروشیمی، هواپیماسازی، ماشین‌سازی، صنایع سبک و صنایع غذایی در این منطقه وجود دارند. در مقابل، مسلمانانی که در شمال قفقاز زندگی می‌کنند، به لحاظ اقتصادی از وضعیت چندان مطلوبی برخوردار نیستند. جمهوری‌های داغستان و چچن از جمله مناطقی هستند که به شدت به کمک‌های دولت مرکزی وابسته هستند و شرایط اقتصادی آنها به طور عمده هنوز مبتنی بر کشاورزی و دامپروری است. البته این نکته قابل انکار نیست که به گونه قابل فهمی، روس‌ها در مقایسه با سایر اقوام از شرایط اقتصادی بهتر و فرصت‌های اجتماعی بیشتری برخوردار هستند، اما این موضوع بیشتر از ابعاد سیاسی و جامعه‌شناسانه برخوردار بوده است تا ابعاد مذهبی (کیانی، ۱۳۹۲: ۲۷۲).

با این وجود با اعمال تحریم‌های غربی علیه روسیه از سال ۲۰۱۴ میلادی و محدودیت جذب منابع مالی که سازمان‌های روسی می‌توانستند از بازار بین‌المللی جذب کنند، تمایلاتی برای فعالیت موسسات اقتصادی با محوریت ابزارهای مالی اسلامی در قفقاز شمالی به‌ویژه در تاتارستان به‌وجود آمده است. این مساله همراه با روابط در حال توسعه در سطوح عالی سیاسی میان روسیه و کشورهای حوزه خلیج‌فارس، فرصت‌های جدیدی را برای تقویت بازار محلی اسلامی و همکاری موثر در سرمایه‌گذاری با شرکت‌ها و صندوق‌های خارجی در این مناطق ایجاد کرده است. در این زمینه، شرکت سرمایه‌گذاری بین‌المللی تاتارستان^۱ و صندوق زاید^۲، دو شرکت اصلی سرمایه‌گذاری اختصاص یافته به امور مالی طرح‌های اسلامی در روسیه هستند که هر دو با کمک سرمایه‌گذاران خارجی ایجاد شده‌اند. شرکت سرمایه‌گذاری بین‌المللی تاتارستان، در سال ۲۰۱۰ با مشارکت بانک توسعه اسلامی مستقر در جده و دولت تاتارستان و پنج موسسه مالی از منطقه خلیج‌فارس ایجاد شد. صندوق زاید نیز توسط صندوق توسعه شرکت خلیفه مستقر در امارات متحده عربی در سال ۲۰۱۷ تأسیس شد. با این وجود از آنجا که بخش مالی اسلامی در حال حاضر در روسیه تنظیم نشده است، هیچ ثبت رسمی یا لیستی از سایر شرکت‌های مالی اسلامی یا طرح‌ها و معاملات مالی اسلامی وجود ندارد، اما شواهد موجود نشان‌دهنده آغاز حدود ۳۰ طرح مالی اسلامی در دوره

^۱. Tatarstan International Investment Company (THIC)

^۲. Zayed Fund

۲۰۱۰ تا ۲۰۱۸ در روسیه دارد که رشد دارایی‌های مالی اسلامی در روسیه به‌ویژه در تاتارستان، داغستان، باشقورتستان و چچن در یک دهه اخیر - به‌رغم محدودیت‌های موجود- را نشان می‌دهد و می‌تواند در بهبود شرایط اقتصادی- اجتماعی مسلمانان این منطقه موثر باشد (Kalimullina, 2020: 100534- 100564).

نمودار شماره (۲): رشد دارایی‌های تامین مالی اسلامی در روسیه (۲۰۱۰-۲۰۱۹) میلیون روبل

Source: Kalimullina, 2020: 100549

۳. زمینه‌ها و موانع هویت‌یابی جمعی در میان مسلمانان روسیه

با توجه به آنچه گفته شد، مسلمانان روسیه بخش مهمی از اقوام و مذاهب روسیه به حساب می‌آیند با این وجود به‌رغم وجود عوامل مهم هویت‌یابی جمعی میان مسلمانان این کشور مانند مبانی و اصول مشترک اسلامی، احیای مساجد در روسیه، تلاش برای توسعه مناطق مسلمان‌نشین و کسب و کارهایی مانند مواد غذایی حلال و... (رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در روسیه، ۱۳۹۰: ۲۲-۲۳)، موانع و چالش‌هایی فراروی شکل‌گیری یک هویت جمعی در میان مسلمانان وجود دارد که در این زمینه می‌توان به موردی چون بحران هویت در میان مسلمانان روسیه که یکی از چالش‌های جدی از زمان فروپاشی اتحاد

جماهیر شوروی تاکنون در این کشور بوده است، اشاره کرد؛ چراکه مسلمان به دلیل محدودیت‌هایی که از سوی حکومت شوروی مواجه شده بودند، اطلاع اندکی از بسیاری از مبانی و اصول اسلامی داشتند. در واقع در دوران کمونیسم، فقط در ظاهر مسلمان محسوب می‌شدند و اسلام به "یادگار گذشته" تبدیل شده بود (Malashenko, 2015). لذا صرفاً در قالب برداشت‌های آنها از اسلام، هویت‌شان به صورت مستقل شکل گرفته بود. در این میان، رقابت دولت‌های اسلامی به طور عام و دولت‌های عربستان سعودی، ترکیه برای ارائه الگوی مورد نظرشان از اسلام به مسلمانان این منطقه و به‌ویژه گسترش وهابیت و سلفی‌گری و همچنین بازتاب تحولات خاورمیانه پس از ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ میلادی و رشد فعالیت گروه‌های اسلام‌گرای رادیکال از القاعده تا داعش و جبهه النصره و... و جذب برخی از مسلمانان قفقاز شمالی در این گروه‌های افراطی، زمینه تشدید بحران هویت را در میان مسلمانان این منطقه به‌وجود آورد.

از طرفی، عدم وجود نهادهای فراگیر اسلامی در روسیه که تنظیم‌کننده روابط بین مسلمانان، اندیشه‌های متفاوت و ناهمگون در جوامع مسلمانان روسیه باشد، سبب تنوع برداشت‌های مختلف از موازین اسلامی شده است. در واقع از یک‌سو ناتوانی رهبران اسلام سنتی در جذب جوانان مسلمان و از سوی دیگر، ناکامی دولت مرکزی برای هدایت مسلمانان تحت نظارت تشکیلات رسمی، عاملی در شکل‌گیری و تقویت جنبش‌های سلفی که به اصطلاح به دنبال اصلاح در دین اسلام هستند شده و زمینه نفوذ در میان نسل جدید و جوان مسلمان روسیه را به‌وجود آورده است.

۴. ذهنیت‌گرایی تاریخی و نگرانی‌های دولت روسیه

مسلمانان روسیه، بخش غیرقابل انکار جمعیت این کشور هستند که در دوره‌های مختلف به‌ویژه در دوره حاکمیت تزارها و سپس در دوره اتحاد جماهیر شوروی به دلایل قومیتی-سیاسی در حاشیه توجه حکومت مرکزی قرار گرفته بودند. در این میان، اگرچه تعداد محدودی از سیاستمداران یا استراتژیست‌های روس مانند الکساندر دوگین^۱ در قالب نگرشی اوراسیاگرایانه، بر وجود "اسلام اوراسیایی"^۲ و نقش مسلمانان روسیه در فرایند ادغام

^۱. Aleksandr Gelyevich Dugin

^۲. евразийский ислам

اجتماعی در این کشور تاکید داشتند (Kokoulin, 2020: 162)، اما این فضای باز سیاسی سال‌های پایانی حیات اتحاد جماهیر شوروی و اوایل دهه ۹۰ میلادی بود که فرصت احیا گرایش اسلام سنتی و محافظه‌کار در روسیه را به وجود آورد؛ با این وجود با گذشت چند سال، رهبران دولت روسیه تحت تاثیر ملاحظات و ذهنیت تاریخی از نفوذ و فعالیت برخی گرایش‌های افراطی و سلفی اسلامی و تاثیر آن بر هویت‌یابی مسلمانان این کشور تلاش کردند تا قرائتی رسمی و دولتی از اسلام را نهادینه کنند و بر فعالیت مسلمانان این کشور تحت نظارت تشکیلاتی رسمی مدیریت داشته باشند. با این وجود، نفوذ گرایش‌های وهابی سلفی و برخی تحولات منطقه ای و بین‌المللی و تشدید فعالیت بنیادگرایان اسلامی مجدداً بر ملاحظات و نگرانی‌های تاریخی روس‌ها در قبال مسلمانان دامن زد. لذا اگرچه با قدرت‌یابی پوتین در روسیه، وضعیت مسلمانان با تحول جدید و متفاوتی مواجه شده و تحت تاثیردکترین اوراسیاگرایانه پوتین و تقویت تعاملات روسیه با کشورهای اسلامی و عضویت ناظر در سازمان کنفرانس اسلامی، فرصتی برای مشارکت و حضور بیشتر مسلمانان در این کشور به وجود آمده است، اما تحت تاثیر پیامدهای منطقه‌ای و بین‌المللی حادثه ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ و تلاش گرایش اسلام‌گرایی رادیکال به منظور گسترش قلمرو و حوزه نفوذ خود در خاورمیانه و در سایر مناطق جهان، ذهنیت تاریخی دولت روسیه نسبت به تهدید مسلمانان این کشور برای امنیت ملی آن مجدداً تقویت گردید. در این چارچوب در یک دهه اخیر ذهنیت تاریخی رهبران روس نسبت به مسلمانان تحت تاثیر سه متغیر اصلی زیر تشدید شده است:

الف) نفوذ بنیادگرایی و تروریسم در میان مسلمانان روسیه، یکی از مهم‌ترین چالش‌های دولت مرکزی روسیه با مسلمانان این کشور به هویت‌یابی و گرایش برخی از آنان به جریان‌های سلفی باز می‌گردد. در واقع، همواره این نگرانی برای نظام سیاسی روسیه وجود داشته و دارد که بنیادگرایی اسلامی در حوزه خارج نزدیک روسیه گسترش یافته و به مناطق داخلی این کشور (داغستان، چچن، باشقی رستان) ورود کند و به جذب نیرو از میان مسلمانان این مناطق بپردازد (شفیعی و فلاحی، ۱۳۹۷: ۳۰). این مساله به‌ویژه تحت تاثیر تحولات خاورمیانه پس از ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ میلادی و تشدید فعالیت القاعده، داعش و سایر گروه‌های سلفی، تقویت شده و آمارهای منتشره از تعداد مسلمانان روس در میان نیروهای داعش نیز این مساله را آشکار ساخته است (Barrett, 2017).

جدول شماره (۱): سهم برجسته مسلمانان روسیه در ۱۰ کشور اصلی

مبدا جنگجویان خارجی داعش

ردیف	کشور مبدا	تعداد نیروهایی که برای همکاری با داعش به عراق یا سوریه سفر کرده‌اند
۱	روسیه	۳,۴۱۷
۲	عربستان سعودی	۳,۲۴۴
۳	اردن	۳۰۰۰
۴	تونس	۲,۹۲۶
۵	فرانسه	۱,۹۱۰
۶	مغرب	۱,۶۶۰
۷	ترکیه	۱۵۰۰
۸	ازبکستان	۱۵۰۰
۹	تاجیکستان	۱۳۰۰
۱۰	آلمان	۹۱۵

Source: Barrett, 2017

در این شرایط، دولت روسیه به ناچار به مذاکره با اسلام‌گرایان میانه‌رو و مقابله با فعالیت گروه‌های افراطی روی آورده است. در واقع، پوتین از این طریق، تلاش کرده برای تحت کنترل درآوردن چالش‌ها و نگرانی‌های موجود از نفوذ بنیادگرایی در مناطق مسلمان‌نشین روسیه، آن را کنترل و تحت سیطره خویش درآورد (حسینی، ۱۳۸۹: ۱۰).

ب) جدایی‌طلبی و بی‌ثباتی سیاسی در مناطق مسلمان‌نشین روسیه، گرایش رو به رشد مسلمانان روسیه برای خودگردانی فرهنگی و سیاسی بیشتر، عامل مهمی در هراس نظام سیاسی این کشور در مورد تهدیدهای بالقوه از جانب مسلمانان نسبت به یکپارچگی سرزمینی و ملی روسیه می‌باشد. در این شرایط، فعالیت گروه‌های جدایی‌طلب در چین و جنگ‌های داخلی آن نقش بسزایی در احیای نگرانی روسیه از مسلمانان را به دنبال داشته است (هانتر، تامس و ملیکشیویلی، ۱۳۹۱: ۴۰). با اعلام استقلال چین در سال ۱۹۹۲ و شروع جنگ اول چین در سال ۱۹۹۴ میلادی این منطقه عملاً به کانون تحولات سیاسی و عقیدتی در قفقاز تبدیل شد و با نفوذ وهابیت و گروه‌های سلفی در ساختار حاکمیت چینی‌ها نام چینی‌ها با افراط‌گرایی و سلفی‌گری در قفقاز گره خورد. این عامل، تاثیر

به‌سزایی در تشدید نگرانی و هراس نظام روسیه در موضوع جدایی‌طلبی و بی‌ثباتی سیاسی از جانب مسلمانان این کشور گردید (حسینی و کالیراد، ۱۳۹۴: ۹۹). در این وضعیت، بازگشت مسلمانان روسی عضو داعش به این کشور نیز بر نگرانی‌های دولت مرکزی افزوده است. در این راستا، دیوان عالی روسیه از سال ۲۰۰۳ تا کنون نسبت به غیرقانونی بودن فعالیت برخی از گروه‌های تندرو اقدام کرده است چنانچه حزب التحریر در سال ۲۰۰۳، گروه نورژولار^۱ (پیروان سعید نوری) در ۲۰۰۸، جماعت تبلیغ^۲ در سال ۲۰۰۹ و گروه فیض الرحمان^۳ در سال ۲۰۱۵ به لیست سازمان‌های افراطی اضافه شده و اعضای این سازمان‌ها نیز به مجازات‌هایی محکوم شده‌اند. در این زمینه در ۲۵ سپتامبر ۲۰۱۹ در تاتارستان، حکم زندان ۲ تا ۶ سال برای اعضای جماعت تبلیغ صادر شد و در ۴ اکتبر همان سال نیز یک مبلغ قرقیزستانی به دلیل ارتباط با جماعت تبلیغ، دستگیر و به کشور خود بازگردانده شد (Russia 2019 International Religious Freedom Report , 2020: 5-16).

مجموعه این نگرانی‌ها سبب شده تا سیاست خارجی روسیه نیز در راستا مقابله با اسلام سلفی و بنیادگرا و جلوگیری از تسری ناآرامی‌های خاورمیانه به منطقه آسیای مرکزی و قفقاز تدوین گردد لذا این کشور در برابر تحولات داخلی در لیبی، تونس، مصر و یمن بر اساس سیاست حفظ وضع موجود و جلوگیری از تسری انقلابها به همسایگی خود و سپس مداخله فعال در بحران سوریه برای تضعیف جریان‌های سلفی و تکفیری اقدام کرده است (کیانی و خانمحمدی، ۱۳۹۶: ۳۵۵).

ج) افزایش تنش‌های اجتماعی ناشی از مهاجرت مسلمان قفقاز شمالی، یکی دیگر از متغیرهایی که نگرانی‌های دولت روسیه را نسبت به مسلمانان تشدید کرده است به افزایش تنش‌های اجتماعی ناشی از مهاجرت مسلمان قفقاز شمالی به روسیه بازمی‌گردد. در واقع با توجه به مهاجرت ده‌ها هزار جوان مسلمان از قفقاز شمالی به شهرهای روسیه به‌ویژه در مناطقی مانند مسکو، مناطق آستاراخان^۴ و ولگوگراد^۵، سرزمین‌های استاوروپول^۶ و

¹. Nurdzhular

². Tablighi Jamaat

³. Fayzrakhmani Islamic community

⁴. Astrakhan

⁵. Volgograd

⁶. Stavropol

کراسنودار^۱ که نسبت مسلمانان در حال افزایش است، تنش اجتماعی ایجاد شده میان بومیان و مهاجران بر سایر نگرانی‌های رهبران روسیه در قبال مسلمانان این کشور افزوده است. در واقع از یکسو بومیان این مناطق، افزایش حضور مسلمانان که تمایل به حفظ هویت و فرهنگ خود را دارند را تهدیدی برای وضع موجود تلقی می‌کنند و از سوی دیگر با توجه به اینکه برخی گروه‌های مهاجر دارای مهارت بالایی هستند، ایجاد احساس دوگانه همزمان در آنان یعنی احساس خود برترینی و احساس محرومیت از ثروت و موقعیت در مقایسه خود با مردم محلی و بومی سبب گردیده که هیچ تمایلی برای ادغام در محیط میزبان نشان ندهند. چنانچه بیش از سه چهارم مهاجران از قفقاز، دارای نگرشی پایدار برای حفظ فرهنگ خود، پایبندی دقیق به آداب و رسوم و رسوم قومی هستند. این مساله در شرایط ضعف نهادهای حمایتی و جامعه‌پذیری مهاجران در روسیه ی غیر مهمان نواز و تحقیر و تبعیض و ناعدالتی مبتنی بر ملی‌گرایی قومی روسی، عملاً تشدید اعتراضات اجتماعی و همچنین گرایش آنان به ایدئولوژی‌های بنیادگرایانه از جمله اسلام سلفی و وهابی به‌ویژه در میان نسل دوم مهاجران که در معرض تبعیض بر اساس قومیت و دلایل مذهبی، قوم‌هراسی و بیگانه‌هراسی جمعیت بومی هستند را به دنبال دارد (Алексеевич, 2013:25-27).

مجموعه این نگرانی‌ها در سطح جامعه و دولت روسیه نسبت به مسلمانان این کشور سبب شده است که رهبران روس به دنبال تقویت گرایش رسمی دولتی از اسلام اوراسیایی مانند آنچه در اروپا به عنوان "اسلام اروپایی"^۲ از آن یاد می‌شود باشند تا با اولویت بخشی به عناصر هویتی ملی و ملی‌گرایی، ضمن دموکراتیزه کردن جامعه مسلمانان و ایجاد یک تصویر جدید از اسلام، زمینه ادغام آنان در جامعه روسیه و جلب وفاداری سیاسی آنان به نظام سیاسی حاکم و همچنین تضعیف گرایش مسلمانان به افراط‌گرایی و جذب آنان در گروه‌های سلفی و وهابی را فراهم آورند. همزمان تلاش برای مقابله با رادیکالیسم مذهبی در داخل و خارج از روسیه نیز در دستور کار رهبران روسیه قرار دارد (Малашенко, 2007:186-189). این مساله در یک دهه اخیر به برون‌گرایی در سیاست خارجی روسیه و مداخلات آن در کشورهای خاورمیانه از جمله در بحران سوریه منجر شده است.

^۱. Krasnodar

^۲. European Islam

با این وجود، اگرچه اسلام هراسی به آنگونه که در اروپا وجود دارد در روسیه مشاهده نمی‌شود، اما این پدیده در نگرشی تبعیض‌آمیز به مهاجرانی مشاهده می‌شود که از مناطق مسلمان‌نشین مهاجرت کرده‌اند و از این رو، نوعی ترس نسبت به اسلام به عنوان یک سبک زندگی و جهان‌بینی در این کشور دیده می‌شود. در واقع به طور کلی، اسلام‌هراسی در روسیه نوعی از بیگانه‌هراسی به‌شمار می‌آید. در واقع این مساله نوعی میراث تاریخی از حکومت اتحاد جماهیر شوروی است که توجه خود را از سنت‌های مذهبی به هویت ملی منتقل کرد. در این شرایط، ترس غیرمسلمانان از اسلام تحت تاثیر هراس فزاینده از گسترش تروریسم و بی‌ثباتی در روسیه به دلیل جنگ‌های چچن و بمب‌گذاری‌های تروریستی در روسیه و معادل قراردادن تروریسم با اسلام و همچنین تقویت گفتمان اسلام‌هراسی در سراسر جهان به‌ویژه پس از ۱۱ سپتامبر میلادی ۲۰۰۱ میلادی به رشد اسلام‌هراسی در روسیه منجر شده است (Prazauskas, 2008:16). از سوی دیگر، ارائه برخی آمارهای غیررسمی از جمعیت مسلمانان روسیه و روند رو به گسترش نسبت مسلمانان به سایر ادیان و یا رشد مهاجرت مسلمانان به این کشور توسط برخی رسانه‌ها، بر اسلام‌هراسی در افکار عمومی روسیه دامن می‌زند. در این زمینه حتی برخی از آنان با اغراق در مورد افزایش شدید جمعیت مسلمانان در روسیه و در سراسر جهان، نسبت به تهدید اسلامی‌سازی روسیه و جذب اسلاوها در مسلمانان در آینده هشدار داده‌اند (Идрисова М.Ш., Кочоян В.Г., 2013).

در این شرایط، تنظیم و تقویت روابط مسالمت‌آمیز دولت مرکزی روسیه و مسلمانان و جلوگیری از شکاف‌های اجتماعی، هویتی و مذهبی، مقابله با اسلام‌هراسی یک ضرورت اساسی برای دولت روسیه به حساب می‌آید. البته این مساله به‌ویژه در سال‌های اخیر با توجه به نگرانی‌ها نسبت به نفوذ جریان سلفی در میان مسلمانان، مورد توجه دولت روسیه قرار گرفته و تلاش می‌شود تا از موضوعاتی که احساسات مسلمانان را برمی‌انگیزد اجتناب شود (Teslova, 2020).

نتیجه‌گیری

مسلمانان روسیه تاریخی پر از فراز و نشیب و سرخوردگی و ممانعت از رشد و مشارکت آنان در فعالیت‌های اجتماعی-سیاسی را در دوره اتحاد جماهیر شوروی تجربه کرده‌اند. این وضعیت پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، اگرچه نسبت به گذشته بهبود یافته و به

آنان فرصتی دوباره داده شده تا بتوانند جایگاهی مناسب تر در جامعه روسیه داشته باشند با این وجود این تغییر نیز مانند بسیاری از تغییرات حاکم پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی با ابعاد و پیچیدگی‌هایی روبه‌رو بوده است. در این چارچوب این مقاله تلاش داشت تا با بررسی وضعیت جغرافیایی، دموگرافی، ترکیب قومی و مذهبی مسلمانان روسیه و پیشینه تاریخی حضور آنان در این کشور و همچنین وضعیت اقتصادی و اجتماعی آنان به این سوال اصلی بپردازد که چه عواملی در جایگاه و نقش مسلمانان در فدراسیون روسیه تاثیر گذارند؟ یافته‌های این مقاله نشان داد، چالش هویت‌یابی در میان مسلمانان روسیه و وضعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آنان و ذهنیت‌گرایی تاریخی دولت مرکزی از هویت دینی و نفوذ بنیادگرایی، تروریسم و جدایی‌طلبی و بی‌ثباتی سیاسی در مناطق مسلمان‌نشین روسیه و اسلام‌هراسی در این کشور، نقش اصلی را در تعیین جایگاه مسلمانان در فدراسیون روسیه برعهده دارند. در این میان نیز دو متغیر کلیدی یعنی هویت‌یابی اسلامی مسلمانان و ذهنیت‌گرایی تاریخی روسی به عنوان دو متغیر مستقل عملا در تقویت و تضعیف همزمان جایگاه مسلمانان در فدراسیون روسیه ایفای نقش می‌کنند. پیامد این مساله را می‌توان در چالش‌ها و مناقشات داخلی روسیه در جنگ‌های چچن، اسلام‌هراسی در جامعه روسیه، ظهور نگرانی‌هایی در میان دولت مرکزی در قبال مسلمانان به عنوان تهدیدی برای امنیت داخلی این کشور و تقویت مداخله‌گرایی در سیاست خارجی روسیه در خاورمیانه برای مقابله با جریان‌های بنیادگرای اسلامی به‌ویژه در سوریه مشاهده کرد. در این شرایط با تاکید پوتین بر جدایی‌ناپذیر بودن مسلمانان روسیه از سرزمین روسیه و اعمال سیاست‌های داخلی و خارجی وی بر اساس حفظ منافع ملی، تقویت امنیت داخلی و با اعمال سیاست‌های خارجی روسیه در مناقشات منطقه‌ای در جهت حفظ آرامش و امنیت در منطقه و عضویت در سازمان‌های اسلامی جهت گسترش ارتباط با کشورهای اسلامی، گام‌های لازم برای کنترل اسلام‌هراسی و حفظ جایگاه مسلمانان در فدراسیون روسیه برداشته شده است. در این میان، مسلما تمامی حوادث و رخداد‌های پیش آمده در کشورهای اسلامی به‌ویژه در خاورمیانه و مناقشات منطقه‌ای، تاثیری مستقیمی در روند سیاست‌های داخلی و خارجی پوتین و نقش مسلمانان روسیه دارد. پوتین با کنترل این مناقشات در خارج از مرزهای خود با هزینه‌ای کمتر در قدم اول حفظ امنیت داخلی روسیه و با ایجاد ارتباط و گسترش تعاملات خود با کشورهای اسلامی در قدم بعدی، تسلط و نفوذ در داخل کشورهای اسلامی منطقه را در

جهت کنترل مناطق مسلمان‌نشین خود برای جلوگیری از به وجود آمدن بنیادگرایی و جدایی‌طلبی و ایجاد جنگ‌های مذهبی- قومیتی و تسلط بیشتر در کنترل مسلمانان روسی برداشته است. با این وجود با توجه به شواهد موجود و یافته‌های این مقاله، چالش هویت‌یابی اسلامی مسلمانان و ذهنیت‌گرایی تاریخی روسی همچنان در سال‌های آتی بر وضعیت مسلمانان روسیه و سیاست‌های دولت این کشور در قبال آنان تاثیرگذار خواهد بود.

منابع و مأخذ

- اشرفی، مرتضی (۱۳۹۵)، *گفتگو با خوجه مراد قدوس اف*، تهران: مجمع جهانی اهل بیت (ع).
- اشرفی، مرتضی (۱۳۹۴)، *وضعیت شناسی مسلمانان روسیه*، قم: پژوهشگاه بین المللی المصطفی.
- حسینی، سید مطهره و شیراوند، صارم و معبودی نژاد، فرشته (۱۳۹۳)، «تبیین گفتمانی تقابل هویت و ملی‌گرایی قومی چچن با هویت و ملی‌گرایی روسی»، *فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*، دوره ۲۰، شماره ۸۷، ۳۳-۶۰.
- حسینی، مهدی و کالیباد، علی (۱۳۹۴)، «سلفی‌گری افراطی در قفقاز شمالی با تأکید بر مولفه‌های تاریخی، فرهنگی و سیاسی»، *فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*، دوره ۲۱، شماره ۹۱، ۹۳-۱۳۳.
- رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در روسیه (۱۳۹۰)، *اسلام و مسلمانان در فدراسیون روسیه*، تهران: مرکز مطالعات فرهنگی بین المللی.
- شفیع، نودز و فلاحی، احسان (۱۳۹۷)، «جایگاه کلیسا و دیپلماسی مذهبی در سیاست خارجی روسیه (مطالعه موردی اوکراین و گرجستان)»، *فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*، دوره ۲۴، شماره ۱۰۱، ۲۹-۵۶.
- صدیقی، بهرنگ (۱۳۸۹)، «تئوری ساخت‌یابی آنتونی گیدنز: پیامدهای تئوریک و روش‌شناختی و کاربرد عملی آن در جامعه‌شناسی»، *فصلنامه پژوهش اجتماعی*، دوره ۳، شماره ۹، ۱۴۱-۱۶۷.
- کرمی، جهانگیر (۱۳۸۴)، *تحولات سیاست خارجی روسیه: هویت دولت و مساله غرب*، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
- کیانی، داود و خانمحمدی، زهره (۱۳۹۶)، «سیاست خاورمیانه روسیه از ۲۰۱۲ تا ۲۰۱۵ (با تأکید بر کشورهای عربی)»، *فصلنامه مطالعات اوراسیای مرکزی*، دوره ۱۰، شماره ۲، ۳۴۱-۳۵۸.
- کیانی، داود (۱۳۹۲)، *اسلام‌گرایی در غرب پس از ۱۱ سپتامبر*، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق.
- مشیرزاده، حمیرا (۱۳۹۲)، *تحول در نظریه‌های روابط بین الملل*، تهران: انتشارات سمت.
- هانتر، شیرین و تامس، جفری و ملیکشیویلی، الکساندر (۱۳۹۱)، *اسلام در روسیه. سیاست‌های هویتی و امنیتی*، ترجمه الهه کولایی و سید مطهره حسینی و اسما معینی، تهران: نشر نی.
- Amaliah Team (2019), "Islam in Russia: Home to 25 Million Muslims", *Amaliah Team*, Available at: <https://www.amaliah.com/post/47643/islam-in-russia-tsarist-russian-mosques>, Accessed on: 3 October 2021.
- "Arena Atlas of Religions and Nationalities in Russia" (2012), Available at: Главная Страница проекта «Арена», Accessed on: 15 July 2021.
- Barrett, Richard (2017), "Beyond the Caliphate: Foreign Fighters and the Threat of Returnees", *The Soufan Center*.

- Cura, Ali (2019), "Russia: Muslims to Make up 30% of Population by 2034", *Anadolu Agency*, Available at: <https://www.aa.com.tr/en/world/-muslims-to-make-up-30-of-russia-s-population-by-2034-/1409181#>, Accessed on: 3 September 2021
- Desilver, Drew and Masci, David (2017), "World's Muslim Population More Widespread than you Might Think", *Pew Research Center*, Available at: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/01/31/worlds-muslim-population-more-widespread-than-you-might-think>, Accessed on: 3 July 2021.
- Ghica, Luciana Alexandra (2013), "Beyond Regional Integration? Social Constructivism, Regional Cohesiveness and the Regionalism Puzzle", *Romanian Political Science Review*, Vol. XIII, No. 4, 733-752.
- "Islam in Russia" (2018), *Aljazeera*, Available at: <https://www.aljazeera.com/features/2018/3/7/islam-in-russia>, Accessed on: 3 April 2021.
- Kalimullina, Madina (2020), "Islamic Finance in Russia: A Market Review and the Legal Environment", *Global Finance Journal*, Vol. 46.
- Malashenko, Alexey (2015), "Islamic Challenges to Russia, from the Caucasus to the Volga and the Urals", *Carnegie Moscow Center*, Available at: <https://carnegiemoscow.org/2015/05/13/islamic-challenges-to-russia-from-caucasus-to-volga-and-urals-pub-60334>, Accessed on: 3 July 2021.
- Prazauskas, Algis (2008), "Russia and Islam", *Columbia International Affairs Online*, Available at: <http://www.sipa.columbia.edu/ece/research/intermarium/vol8no3/russia-and-islam.pdf>, Accessed 3 July 2021.
- "Russia 2019 International Religious Freedom Report" (2020), *United States Department of State*, Available at: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/05/Russia-2019-International-Religious-Freedom-Report.pdf>, Accessed 3 October 2021.
- Teslova, Elena (2020), "Russia Will not Allow Anti-Islam Media", *Anadolu Agency*, Available at: <https://www.aa.com.tr/en/europe/russia-will-not-allow-anti-islam-media/2023858>, Accessed 25 September 2021.
- Williams, Dodeye Uduak (2015), "How Useful are the Main Existing Theories of Ethnic Conflict?" *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, Vol. 4 No. 1, 147-151.
- Theys, Sarina (2018), "Introducing Constructivism in International Relations Theory", E-IR Foundations.
- Yıldırım, Emek (2020), "Regional Division of Muslim Population in Russia", In book: *Conflict & Peace in International Politics: Issues, Actors, Approaches*, IJOPEC Publication.
- Аликберов Аликбер Калабекович (2013), "Салафитский вызов России: Объективный этап в эволюции Ислама или попытка его революционного обновления?" Международная конференция Ислам в России: культурные

традиции и современные вызовы, Санкт-Петербургский Государственный Университет, 26-28 сент.

- Малащенко Алексей (2007), *Ислам для России*, Моск. Центр Карне.

- Котюкова Т. В. (2021), *“Ислам в России и Евразии (Памяти Дмитрия Юрьевича Арапова)”*, Монография, Алетейя.

- Kokoulin Vladislav, Likhomanov I. (2020), *“Ислам в России как фактор евразийской интеграции”*, *Идеалы и ценности Ислама в образовательном пространстве XXI века*, Available at: https://www.researchgate.net/publication/339782155_Islam_v_Rossii_kak_faktor_evrazijskoj_integracii, Accessed 3 October 2021.

- Идрисова М.Ш., Кочоян В.Г. (2014), *“Исламизация России – вопрос времени?”* *Русский Обозреватель*.

- Борисовна Деминцева Екатерина, Анатольевич Опарин Дмитрий, (2021), *“Полярный Ислам: в России формируется Мретий Мусульманский Регион”*, Национальный Исследовательский Университет «Высшая Школа Экономики», Available at: <https://www.hse.ru/news/expertise/439969746.html>, Accessed 3 October 2021.